

بررسی ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان از دیدگاه اسلام

نگارنده: محمدلطیف محبی

مقطع: دکتری قرآن و علوم تربیتی

مدرسه: مجتمع آموزش عالی علوم انسانی

تاریخ: دی ۱۴۰۳

موبایل: ۰۹۳۷۸۲۶۹۸۴۹ * ایمیل: mlmohebei۱@gmail.com

چکیده

این پژوهش باهدف تبیین ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان از دیدگاه اسلام با استفاده از روش تحلیلی- توصیفی و متن پژوهی انجام شده است. پژوهش براین فرض استوار است که بخشی از نا به سامانی‌ها در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی، ناشی از پژوهش‌های یک سویه، نگاه تک بعدی، کلی گویی در بخش ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان به عنوان پیش نیاز تعلیم و تربیت است. بحث ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان فارغ از ملیت و فرهنگ خاص، یک موضوع جهانی، دینی و انسانی است. در این مقاله ضمن ارائه گزارش اجمالی از دیدگاه‌های مختلف در این زمینه فهرست مطلوب از اقسام ابعاد و ساحت‌های مشترک انسانی به عنوان پیش نیاز ارائه می‌گردد تا در مقالات دیگر به تفصیل توصیف و تبیین گردد. درک جامع از ماهیت، انواع و مصادیق ابعاد و ساحت‌های مشترک انسانی، انواع ساحات و ابعاد انسانی از دیدگاه اسلام، نگاه منطقی و متوازن به همه ابعاد. پیشگیری از نگاه یک سویه و انتزاعی و کاربرست دلالت‌ها و نتایج بررسی ابعاد در زندگی واقعی بخشی از اهداف پژوهش است.

کلید واژه‌ها: ابعاد و ساحات؛ پیش نیاز؛ تعلیم و تربیت؛ اسلام؛ دلالت‌های تربیتی.

یکی از مباحث کلیدی و با اهمیت در حوزه تربیت اسلامی، موضوع ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان است؛ زیرا تربیت فرایندی است برای هدایت، شکوفایی، تعدیل و تصحیح همه ابعاد مختلف انسان اعم از بعد مادی و معنوی تا استعداد‌های انسان در همه ابعاد و در بستر زندگی واقعی شکوفا شود. به علاوه بحث از ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان، از پیش نیازهای تعلیم و تربیت است که در فلسفه تعلیم و تربیت توصیف می‌گردد. تشخیص این ابعاد و ساحت‌ها، در واقع به معنای تشخیص و توصیف موضوعات معین و قابلیت‌های مشخص و تربیت پذیر در انسان است. این مقاله نیز در حوزه بررسی فلسفی و اسلامی ابعاد و ساحت‌های آدمی، به عنوان پیش‌گفتاری است برای موضوعات و مصادیق ابعاد؛ یعنی ظرفیت‌ها، قابلیت‌ها و استعداد‌های مشترک انسان، که قبل از بررسی تفصیلی انواع و مصادیق باید تبیین گردند. گرچه طبق معمول در بخش خاص مبانی انسان‌شناختی، دو عنوان کلی به عنوان دوبعدی بودن انسان و دوگانه گرایی معروف، در منابع فلسفی و اسلامی و دیگر موضوعات مربوطه اشاره شده است. ضرورت بررسی این موضوع نیز از دیدگاه علم و آیات و روایات اسلامی و نیز در طی گذشت زمان مشخص شده است؛ زیرا هریک از این ابعاد به مقتضای زمان و مکان و شرایط خاص تربیتی (سن تقویمی و رشد عقلانی) و دیگر عوامل محیطی و انسانی، بر تربیت و تحول روحی- روانی انسان اثر گذارند. به عبارتی هریک به سهم خودش در سعادت و شقاوت انسان نقش بی بدیلی دارند.

ملاک تقسیم و شمارش مصادیق از منظر پژوهش حاضر عبارت اند از: (۱) نظریه نیاز؛ انسان موجود نیاز مندی است که برای تعالی و کمال، نیاز به تربیت و رشد تمامی ابعاد وجودی خودش را دارد.

پاسخ به این نیازهای اصیل و مشترک انسانی، مبتنی بر تشخیص ابعاد وجودی و تربیت و کاربست آن در زندگی واقعی است. ۲) نظریه‌ای ویژگی‌هایی مشترک و اصیل انسان؛ کمال انسان در رشد متوازن و منطقی ابعاد و قابلیت‌های انسان بماهو انسان به عنوان یک موجود اجتماعی و تربیت پذیر است؛ یعنی انسان فارغ از سرزمین و نژاد و ملیت، ساخته و پرداخته‌ای از همین ابعاد و ساحات است و رشد و کمال وی در شناخت و تربیت این مصادیق است. ۳) نظریه‌ای اقتضائات زمان و مکان؛ عنصر زمان و مکان به عنوان یک حقیقت هستی شناسانه، روی همه پدیده‌های جاندار و بی‌جان تاثیر گذار است. شرافت و بزرگی انسان به درجه و رشد کمی و کیفی این ابعاد متناسب با اقتضائات زمان و مکان است. ۴) نظریه تعامل: انسان به عنوان یک موجود عقلانی و اجتماعی مدام در تعامل چند سویه با دیگر انسانها و عناصر تاثیرگذار است. از ضروریات تعامل هدفمند شناخت ابعاد وجودی و کاربست آن در زندگی واقعی است. امروزه برخی از مسائل و چالش‌ها به عدم درک و تصویر واضح از این ابعاد و تربیت متوازن آن مربوط است.

هدف نگارنده از بررسی این عنوان به صورت مستقل نیز این است که ما به صرف دوگانه‌گرایی معروف در حوزه بررسی ابعاد و ساحت انسانی، به نام دوبعد جسمی و روحی و روانی در انسان، محصور نگردیم و به طور مشخص به مصادیق و عناوینی از ظرفیت‌ها، حوزه‌ها، استعدادها و قابلیت‌های انسان اشاره کرده و آن را تجزیه و تحلیل کنیم. گرچه هریک از آنها به عنوان مصداق و زیر مجموعه‌ای از قوای موجود در دو بعد جسم و روح به عنوان مَقَسَم هستند. هر بعد و ساحت جزئی، زیر مجموعه و تجلی و نمادی از همان دو بعد و عنوان کلی است.

مفاهیم و اصطلاحات

ساحت

منظور از ساحت، حوزه، محدوده و دامنه خاصی است که مجموعه‌ای از رفتارها و فعالیت‌های تعلیم و تربیت در آن حوزه و دامنه قرار می‌گیرند، مشروط بر آنکه ابتدا حوزه‌های مزبور در عرض

یک‌دیگر باشند و به علاوه این حوزه‌ها از آن جهت که انسان است در نظر گرفته شده باشند و نه از جهت ویژگی‌ها، استعدادها یا نیازهای فرد یا جامعه خاص (مصباح یزدی و همکاران، ۱۴۳۹، ص ۳۲۴).

به عبارتی ساحت عبارت است از مجموعه داشته‌ها و یافته‌ها که شامل نیازها (مادی و معنوی) و استعدادها و ظرفیت‌ها (جسمی، فطری، غریزی، بینشی، گرایشی و رفتاری) و توانش‌ها (جسمی و روانی) است که به دو قلمرو تن و روان متربی مربوط می‌شود و همچنین به ارتباطات چهارگانه متربی باخود، خداوند، دیگران و طبیعت اطلاق شده است (شاملی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۲۰۳-۲۰۴).
تربیت

تربیت عبارت است از پرورش دادن استعدادهای درونی و به فعلیت در آوردن و پروردن آنها؛ لذا تربیت فقط در مورد جانداران (گیاه، حیوان و انسان) صادق است (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۴۳).

پیشینه

در حقیقت بحث از ابعاد و ساحات از نظر پیشینه همزاد انسان بوده و به دوره‌ای شکل‌گیری اجتماعات ابتدایی و زندگی انسان در کنار همدیگر برمی‌گردد. خالق هستی انسان را به گونه‌ای ساخته و آفریده است که برای سیر صعودی و کمال جویی هیچ حد یقفی نداشته و استعداد رشد به مرحله‌ای پایین‌تر از خالق و بالاتر از هر موجود دیگر را دارد؛ به عبارتی ظرفیت انسان کامل شدن را دارد. شاید ابتدایی‌ترین بعد محسوس در نزد انسان‌ها و به خصوص نزد اهل اندیشه و تفکر، دو بعد جسمی و روحی - روانی بوده که در اثر تجربه شخصی و جمعی آن را در یافته بودند. به مرور دانشمندان و فلاسفه به ویژه فلاسفه یونان آمدند آن را تجزیه و تحلیل فلسفی و علمی کردند. آدیان الهی و توحیدی و دیگر نحله‌های فکری و آیین‌های شرقی و غربی نیز بر آن تاکید کرده و بر اساس آن تکالیف و مسئولیت‌های را معین کرده‌اند.

دین اسلام نیز از طریق آیات و روایات روی دو بعد مربوطه و مصادیق و انواع آن تاکید کرده است. به مرور به دلایلی که پژوهش مستقل می‌خواهد، برخی از ابعاد چاق و فربه گردیده و برخی لاغر. برخی ناپیدا و مجهول و برخی کاربردی و به روز گردید. مهمتر از همه اینکه به دو بعد جسمی و روحی، به عنوان یک مفروضه اساسی جهان شول بسنده کرده و شاه بیت غزل خویش قرار داده اند. به علاوه به دلایلی در حوزه تحلیل و بررسی برخی میان این دو بعد ناسازگاری و بلکه نوعی تعارض شکل گرفت؛ یکی لاهوتی و دیگری ناسوتی. یکی در قوس صعودی و دیگری در قوس نزولی. یکی ارزشمند و متعالی و دیگری پست و مادی. از این رو یک نگاه سلبی به بعد جسمی شکل گرفت. در حالی که همه ابعاد و به خصوص بعد مادی و معنوی مکمل هم هستند. و هریک روی دیگری اثر گذار است؛ بلکه بستر و ظرف رشد و توسعه بعد معنوی در قالب همین بعد مادی شکل می‌گیرد. بخشی قابل توجه از ارزش‌های اصیل اخلاقی و دینی فقط از مسیر بعد مادی قابلیت اجرا دارند. به ویژه از منظر حرکت جوهری صدرایی که مبتنی بر آیات خلقت است. همچنین آیات کریمه در موضوع خلقت که انسان در مسیر رشد بعد مادی به صورت گام به گام و طی مراحل به جایی می‌رسد که روح و بعد معنوی در او به فعلیت می‌رسد. اگر وجود هریک نحس، نامفهوم و غیرنافع بود؛ خالق هستی نمی‌آفرید. امروزه در علوم مختلف مانند جامعه‌شناسی و روان‌شناسی، فلسفه، فلسفه تعلیم و تربیت، فلسفه اخلاق، تفسیرقرآن کریم و دیگر رشته‌های علمی، رویه‌ای تفکیک و طبقه‌بندی میان ساحت‌های وجودی انسان کم و بیش مشاهده می‌شود. در این مقاله به چند نمونه از این نوع پژوهش‌ها به عنوان پیشینه اشاره می‌گردد. واضح است که هر محقق برای تقسیمات ابعاد و انواع آن، دارای معیار و ملاکی است که برخی به تفصیل و بعضی به اجمال نیز تبیین کرده اند و بعضی نیز آن را مسلم و مفروض گرفته و به عنوان یک اصل موضوعی از کنار آن عبور کرده اند.

در ارتباط با تحلیل و بررسی ابعاد و ساحت‌های تربیت تا کنون دیدگاه‌های متفاوتی مطرح شده است و هریک در این رابطه به تعداد مشخص از مصادیق و عناوین اشاره کرده که برخی همپوشانی

نیز دارند. شهیدمطهری از محدود صاحب نظرانی است که در موضوعات مختلف و مبتلا به اجتماعی و فرهنگی و دینی اظهار عالمانه کرده و با توجه به نیاز مخاطبان به پرسش‌ها و شبهات پاسخ عالمانه و مستدل داده است. در ذیل به برخی از مهمترین دیدگاه‌های مرتبط با ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان اشاره می‌گردد.

یک. شهیدمطهری (۱۲۹۸-۱۳۵۸)

شهیدمطهری در آثار خویش به مناسبت‌های مختلف به موضوع ابعاد و ساحت وجودی انسان اشاره کرده و در کتاب تعلیم و تربیت از دیدگاه اسلام به طور مبسوط به این موضوع پرداخته است. وی در ابتدا معتقد است که استعداد‌های انسان (ساحت‌های قابل تربیت) دو گونه است:

الف) استعداد‌هایی که با جانداران دیگر شریک است و آن امور جسمانی است (تربیت بعد مادی).

ب) استعداد‌هایی اختصاصی انسان (ساحت غیر جسمانی).

در ذیل به ابعاد و ساحت وجودی انسان از منظر شهیدمطهری اشاره می‌گردد.

۱. ساحت جسمی (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۴۸ و ۵۰ و ۱۸۰ و ۱۸۱).
۲. ساحت عقلانی (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۱۹ و ۲۹ و ۳۴ و ۱۸۵ و ۱۸۴ و).
۳. بعد و ساحت دینی (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۱۲۶ و ۲۲۷).
۴. ساحت هنری و زیبایی شناختی (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۵۲).
۵. بعد خلاقیت و ابتکار (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۵۲).
۶. ساحت و بعد علمی و شناختی (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۱۷ و ۲۴ و ۲۹). و در کتاب «مسئله شناخت» و کتاب «مقالات فلسفی» نیز به بعد شناختی پرداخته است.
۷. ساحت و بعد فردی و اجتماعی (همان، ص ۱۵).

۸. ساحت و بعد پوششی: شهید مطهری در کتاب «مسئله حجاب» به فلسفه حجاب و دیدگاه‌های مختلف در این زمینه و بررسی آیات پوشش و حجاب و دلالت‌های تربیتی آن پرداخته است.
۹. ساحت و بعد اقتصادی: استاد مطهری در کتاب «نظری به نظام اقتصادی اسلام» به مسائل مربوط به تربیت اقتصادی اشاره کرده است.
۱۰. ساحت و بعد اعتقادی: شهید مطهری در مجموعه شش جلدی با عنوان «مقدمه بر جهان بینی اسلامی» و کتاب «احیای تفکر اسلامی» به تربیت اعتقادی و موضوعات مرتبط با آن پرداخته است.
۱۱. ساحت و بعد اخلاقی - عرفانی: استاد مطهری به حوزه تربیت اخلاقی و عرفانی در منابع مختلف خویش از جمله در کتاب تعلیم و تربیت، ۱۳۸۲، ص ۶۷ و کتاب «فلسفه اخلاق» ۱۳۹۰، و کتاب «انسان کامل» اشاره کرده است.
۱۲. ساحت و بعد جنسی: شهید مطهری به بعد و ساحت جنسی و تربیت آن در کتاب «اخلاق جنسی در اسلام و جهان غرب» ۱۳۸۹، به تفصیل پرداخته است.
۱۳. ساحت و بعد عاطفی: مسائل مربوط به ساحت و بعد عاطفی و هیجانات انسانی از نظر شهید مطهری در آثار مختلف وی از جمله در کتاب «جاذبه و دافعه علی (ع)» آمده است.
- بدین ترتیب از دیدگاه علامه شهید مطهری انسان دارای ساحت‌های مختلف وجودی است که قابل تربیت و پرورش است که به مهمترین موارد آن اشاره گردید. آنچه از دیدگاه متفکر شهید استاد مطهری راجع به ابعاد و ساحت‌های وجودی انسان و تربیت آن در اینجا آمد در واقع یک گزارش اجمالی بود و مقاله با نگاهی ابتدایی به این فهرست که برخی تصریح شده و برخی استخراجی است که نگارنده براساس متن پژوهی به آن دست یافته است و گرنه با مطالعه دقیق و مبسوط می‌تواند موضوع یک پژوهش مستقل تحت عنوان «ساحت‌های ابعاد وجودی انسان و تربیت آن» از منظر

شهید مطهری باشد که فرصت کافی و ظرفیت علمی بیشتری می‌خواهد. با تحقیق بیشتر در آثار استاد شهید می‌توان به ملاک‌ها و معیارهای آنها نیز دست یافت.

دو. مصباح یزدی (۱۳۱۳-۱۳۹۹)

علامه مصباح یزدی و همکاران، در کتاب «فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی» در فصل سوم به موضوع ساحت‌های تعلیم و تربیت اسلامی پرداخته و تعداد ساحت‌ها را به هجده مورد توسعه داده اند (مصباح یزدی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۳۲۲-۳۳۵).

ملاک تعیین ساحت‌ها از منظر استاد مصباح یزدی موارد زیر است:

۱. ساحت‌ها، ناظر به استعدادهای قابل شکوفای و نیازمندی‌های انسان در راستای قرب الهی باشند.

۲. مربوط به دامنه‌های محدود و در عرض هم باشند.

۳. میان انسان‌ها مشترک باشند.

۴. تقسیم به این دامنه‌ها مفید و معقول باشند.

۵. تا حد امکان، تقسیم دارای حصر عقلی باشند و در غیر این صورت تا حد امکان استقرار شده باشند (همان، ص ۳۲۴-۳۲۵).

منبع فوق در ادامه چنین می‌گوید: «به این ترتیب می‌توان ساحت‌های تعلیم و تربیت را به ساحت‌های شخصی، جمعی، طبیعی و الهی تقسیم کرد و ساحت جمعی را به سه ساحت فرهنگی-اجتماعی، اقتصادی و سیاسی. به علاوه، هریک از شش ساحت مزبور را می‌توان به سه ساحت بینشی، گرایشی و رفتاری نیز تقسیم کرد. در این صورت در تعلیم و تربیت به هجده ساحت می‌رسیم (مصباح یزدی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۳۲۸-۳۲۹).

در این منبع مفاهیم و اصطلاحات زیر تعریف و به مصادیق و تفکیک حدود آنها اشاره شده است:

۱. ساحت‌های بینشی

۲. ساحت‌های گرایشی

۳. ساحت‌های رفتاری

۴. ساحت‌های شخصی

۵. ساحت‌های جمعی

۶. ساحت اقتصادی

۷. ساحت سیاسی

۸. ساحت فرهنگی - اجتماعی

۹. ساحت الهی

۱۰. ساحت طبیعی (مصباح یزدی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۳۳۰ - ۳۳۵). در آثار مختلف از علامه مصباح یزدی به موضوع ابعاد و ساحت‌های وجود انسان به مناسبت‌های متفاوت اشاره شده است ولی در منبع مذکور به طور مستقل یک فصل به این مسئله اختصاص داده شده است که در نوع خود کاری جدید و مفیدی است.

بدین ترتیب منظور از ساحت‌ها موضوعات و حوزه‌هایی است که تعلیم و تربیت با آنها سرو کار دارد؛ یعنی ما در تعلیم و تربیت این بخش‌ها را تنظیم، تعدیل، تقویت و مدیریت می‌نماییم. این اثر چنانچه از عنوانش پیداست در بحث ساحت نگاه فلسفی و تئوریک داشته و نکات کلیدی و مفیدی در این زمینه به طور اختصار ارائه کرده است و به همین دلیل نیز استناد به آیات و روایات صورت نگرفته است.

سه. علامه طباطبایی (۱۲۸۱ - ۱۳۶۰)

بر اساس گزارش و مقاله آقای سیدرحمت‌الله موسوی مقدم و علیزمانی، امیرعباس، از منظر علامه طباطبایی نمی‌توان به طور انحصاری عددی را برای ابعاد وجودی انسان بر شمرد ولی در یک دسته بندی کلی بر اساس شخصیت و هویت انسان از دیدگاه ایشان می‌توان پنج ساحت اصلی را که عوامل سعادت و شقاوت انسان اند، بر شمرد و عبارت اند از :

۱. ساحت ادراکی.

۲. ساحت غریزی.

۳. ساحت ارادی.

۴. ساحت عمل.

۵. ساحت الوهی (گرایش‌ات فطری). که هریک تامین کننده بخشی از نیازهای اصیل انسان اند.

اما دریک تقسیم و نگاهی می‌توان هفت ساحت را از منظر ایشان مطرح کرد و عبارت اند از:

۱. ساحت جسمانی.

۲. ساحت عقلانی.

۳. ساحت عاطفی.

۴. ساحت اخلاقی.

۵. ساحت اجتماعی.

۶. ساحت هنری.

۷. ساحت دینی.

از دیدگاه ایشان مدیریت ساحت‌ها هنگام تعارض بر عهده ساحت عقلانی است. هفت ساحت مذکور دارای کارکرد مستقل ولی در تعامل با همدیگر است (موسوی مقدم و علیزمانی، ۱۳۹۰، صص ۷۶-۵۳).

چهار. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران (سال نشر ۱۴۰۰)

سند تحول به عنوان سند مرجع در تاریخ: ۱۳۹۰/۱۰/۶ تصویب و در ۱۳۹۰/۱۲/۱؛ با شماره: ۹۰/۱۴۲۷۵/دش، ابلاغ گردید. در متن این سند که به عنوان سند چشم انداز تحول آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی ایران، توسط گروهی ۵۰۰ نفره از نخبگان و شورای عالی انقلاب فرهنگی تهیه و در ۶۴ صفحه تنظیم گردیده است. این منبع در صفحه شانزده به شش ساحت اشاره کرده است:

۱. تعلیم و تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی.

۲. تعلیم و تربیت اجتماعی و سیاسی.

۳. تعلیم و تربیت زیستی و بدنی.

۴. تعلیم و تربیت زیباشناختی و هنری.

۵. تعلیم و تربیت اقتصادی و حرفه‌ای.

۶. تعلیم و تربیت علمی و فناورانه.

در این متن به دو نکته کلیدی در ارتباط به ساحت تربیتی نیز تصریح شده است:

۱. جامعیت، یکپارچگی و توجه متوازن به ساحت‌های تعلیم و تربیت «که به نظر نگارنده نکته کلیدی و متأثر از دیدگاه شهید مطهری است.

۲. تربیت ساحات، متناسب با مراحل رشد و ویژگی‌های دانش‌آموزان و نیازهای تعلیم و تربیت عمومی و جامعه باشد. توجه به این دو نکته در بحث تربیت ابعاد و ساحات تربیت بسیار مفید است؛ زیرا بخشی از نابسامانی‌های موجود در حوزه تربیت، به عدم توجه به این دو نکته برمی‌گردد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۴۰۰).

متن سند تحول آموزش و پرورش به یک تعریف جامع و کاربردی از ساحات تربیت اشاره نکرده و توضیح مشخص نیز از هریک به دست نداده است. بخشی زیادی از متن ایده آل گونه است؛ یک تلفیق پیچیده از متون و منابع مختلف بوده و بیشتر دستوری است تا ارائه راهکار عینی و عملی. ولی از داخل همین متن پیچیده می‌توان نکات کاربردی و علمی را اصطیاد کرد و در نوع خود کاری ابتکاری است.

پنج. شاملی (۱۳۳۹) و همکاران

در منبع نظامنامه تربیتی المصطفی که توسط استاد عباسعلی شاملی و همکاران ایشان تدوین گردیده ساحات تربیت به ۱۵ مورد توسعه داده شده است.

۱. ساحات تربیت فطری.

۲. ساحات تربیت غریزی جنسی.

۳. ساحات تربیت بدنی.

۴. ساحات تربیت علمی - عقلانی.

۵. ساحات تربیت عاطفی.

۶. ساحات تربیت اعتقادی.

۷. ساحات تربیت عبادی.

۸. ساحت تربیت اخلاقی.

۹. ساحت تربیت عرفانی - معنوی.

۱۰. ساحت تربیت خانوادگی.

۱۱. ساحت تربیت اجتماعی.

۱۲. ساحت تربیت سیاسی.

۱۳. ساحت تربیت اقتصادی معیشتی.

۱۴. ساحت تربیت فرهنگی - هنری.

۱۵. ساحت تربیت زیست محیطی.

این منبع در هر ساحت به تعریف اجمالی، بحث مبانی، اصول و روش‌ها نیز به تفصیل و مستند اشاره کرده است که جامع تر و منظم تر از دیگر منابع به نظر می‌رسد (شاملی، و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۰۰).

شش. محمدحسن رحیمیان (۱۳۲۷) و محمدتقی رهبر (۱۳۱۴)

این دو محقق محترم در کتابی تحت عنوان «آیین تزکیه» فصل پنجم را تحت عنوان ابعاد تربیت، به تبیین پنج ساحت و ابعاد تربیت انسان پرداخته است. این اثر در مقدمه فصل پنجم به نکات مهمی نیز اشاره کرده است و آن اینکه تعداد ساحات و ابعاد و اصطلاحاتی که از ناحیه دانشمندان در حوزه های علمی مختلف برای آنها به کار رفته متفاوت است و ملاکها و معیارهای تقسیم نیز بر حسب دیدگاه و موضوعات فرق می‌کند و در نهایت همه ابعاد بهم پیوسته، در هم تنیده و مکمل هم هستند.

۱. پرورش جسمانی.

۲. پرورش عقلانی.

۳. پرورش علمی.

۴. پرورش عاطفی.

۵. تربیت اجتماعی (رهبر و رحیمیان، ۱۳۹۱، ص ۹۳-۱۷۳).

منبع مذکور بارویکرد اسلامی و به صورت علمی هریک از ساحت پنجگانه را با استناد به آیات و روایات اسلامی و از دیدگاه اسلام به طور تفصیلی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است.

هفت. زارعان (متولد ۱۳۳۹)

آقای دکتر محمد جواد زارعان از صاحب نظران برجسته‌ای معاصر در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی است. ایشان ساحت‌های تربیت را با توجه به سه ملاک و معیار (ملاک‌های ناظر به هست‌ها، ملاک‌های ناظر به انسان و ملاک‌های ناظر به بایدها) به یازده مورد توسعه داده است:

۱. تربیت دینی.

۲. تربیت اخلاقی.

۳. تربیت اقتصادی.

۴. تربیت جنسی.

۵. تربیت شناختی

۶. تربیت عاطفی.

۷. تربیت اجتماعی.

۸. تربیت بدنی (جسمانی).

۹. تربیت زیباشناختی.

۱۰. تربیت سیاسی.

۱۱. تربیت شغلی (حرفه‌ای).

دکتر زارعان به بررسی اجمالی پیشنهادی بحث ساحت نیز پرداخته است که کاری مفیدی است و توجه به ملاک‌ها نیز خوب است ولی پیچیده و تحلیلی است (زارعان، پژوهشنامه تربیت‌دینی، ۱۳۹۴).

هشت. ساحات و ابعاد تربیت از منظر پژوهش

آخرین تقسیم‌بندی از منظر نگارنده است که عناوین ابعاد و ساحات وجود آدمی با توضیح اجمالی فهرست می‌گردد و تفصیل آنها در مقالات دیگر خواهد آمد. قابل یادآوری است که این ابعاد در هم تنیده بوده و دارای تعامل چندسویه‌اند؛ یعنی دخل و تصرف در هریک سبب تغییر در دیگری می‌گردد. و برخی نسبت به بعضی دیگر جنبه علی نیز دارند و به عبارتی رابطه‌ای آنها طولی است. به عنوان مثال بعد فکری و عقلانی، اعتقادی، شناختی، عاطفی، اخلاقی و علمی نسبت به مصادیق دیگر تقدم رتبی دارند. اغلب تاجران و سیاست‌مداران و فعالان فرهنگی و تربیت، در این موارد بیشتر دخل و تصرف می‌کنند؛ چرا که سبب می‌شود تا افراد به صورت خود کار به سمت مورد نظر هدایت شوند. به ویژه بعد تفکر و عقلانیت؛ یعنی استفاد از تجزیه و تحلیل عقلانی و کار بست قوه تفکر (بکارگیری قوه عقل و خرد) که به منزله راهنمایی برای بهره‌گیری از دیگر ابعاد است؛ از این‌رو نوعی عبادت تلقی شده است. غفلت از این بعد سبب شده است که افراد در دام شیادان و گروه‌های فرصت‌طلب و افراطی قرار گرفته و به انحراف کشیده شوند و بلکه وضعیت امروزی برخی از کشورهای اسلامی نیز به همین حقیقت بر می‌گردد. بدین ترتیب این موضوع تبعات و پیامدهای اعتقادی، اجتماعی و سیاسی نیز به همراه دارد.

۱. ساحت و بعد فرزند آوری (تربیت خانوادگی)

منظور از این بعد این است که سازنده و خالق هستی انسان را به گونه‌ای آفریده است که به طور غریزی و فطری در پی فرزندآوری و تعلیم و تربیت آن بنا به اقتضائات زمانش هست. همچنین وی می‌داند که بقای نسل خودش و نسل انسان و انکشاف و اختراع و پیشرفت و کسب منافع فردی و اجتماعی با آوردن فرزند میسر است و نه تعطیل و سرکوب این غریزه و این رویه منحصر در انسان هم نیست بلکه همه جانداران و حیوانات به طور خود آگاه و ناخود آگاه همین شیوه را به درستی به کار می‌بندند. در نتیجه این روش جهان شمول و فراملیتی و نژادی بوده و بالاتر شامل همه جانداران است. ولی امروزه افراط و تفریط‌های در این زمینه سبب چالش‌های مختلفی از قبیل: کثرت نفوس و عدم مدیریت آن و یا انقراض و پیری نفوس و همچنین چالش‌های تربیتی مانند اعتیاد به موادهای روان گردان، اعتیاد به اینترنت و کجروی‌های اخلاقی و رفتاری در سطح ملی و بین‌المللی شده است. حال دیدگاه اسلام در این زمینه چیست و استنادات قرآنی و روایی آن کدام است و راه حل چیست؟

۲. ساحت و بعد جنسی

مقصود از این ساحت و بعد این است که از طرف خالق هستی در وجود انسان غریزه و قوه‌ای به نام غریزه‌ای جنسی نهاده شده است. فرزندآوری و بقای نسل از همین طریق ممکن است. این حقیقت نیز جهان شمول است و همه افراد فارغ از دیانت و نژاد و فرهنگ آن را قبول کرده‌اند. گرچه نام و عنوان این بعد سبب شده است که اغلب افراد از گفتن آن شرم و حیا کنند ولی در عمل سبب چالش‌های در سطح ملی و بین‌المللی شده است. امروزه بخش قابل توجه از تعارضات خانوادگی و طلاق و کجروی‌ها معلول عدم مدیریت این ساحت است. ادیان و علوم تلاش دارند تا این نیروی خدادادی درست مدیریت شود. اما بنا به دلایلی متعددی در زمینه مدیریت و کاربری

آن افراط و تفریط‌های زیادی بوجود آید. اکنون باید استنادات قرآنی و علمی آن را بررسی کرد که راه حل از نظر علمی و منابع اسلامی در این رابطه چیست؟

۳. ساحت و بعد جنسیتی

سازنده و خالق هستی انسان‌ها را به دو گونه‌ای زن و مرد آفریده است. هر انسانی یا مرد است و یازن. هریک از دو گروه از منظر همه انسانها دارای تکالیف و کارکردهایی فردی و اجتماعی اند که برخی مشترک و برخی ویژه هستند گرچه در مصادیق آن دیدگاه‌ها بنا به دلایلی مختلف و گاه متضاد است. بنابراین منظور از این بعد این است که هرگروه بنا به شرایط فیزیولوژیکی و روحی و روانی خود، در جامعه نقش آفرین باشند. گذر زمان و شرایط و موقعیت‌ها و فرهنگ و دیگر متغیرها سبب شده است که در برخی از نقش‌ها و کارکردها جا به جایی صورت گیرد ولی در اصل جنسیت و کارکردهای اصیل هریک از مرد و زن همه دیدگاه مشترک دارند. امروزه بنا به دلایلی مختلفی در این زمینه افراط و تفریط‌های شکل گرفته است که برخی بسیار خطرناک و سبب آلودگی نسل و انحرافات اخلاقی و جز آن گردیده است. به عنوان مثال فرار از ازدواج و روی آوری به موضوع هم جنس‌گرایی یک پدیده شوم بین المللی یکی از این نوع پیامدهاست که امروزه حتی جنبه سیاسی هم پیدا کرده و حلقه‌های از سیاست‌مداران نیز در زمان مناسب از این موضوع بهره برداری می‌کنند؟ همچنین برخی از زنان و مردان تلاش می‌کنند تا خود را شبیه به جنس مخالف جلوه دهند اکنون باید بررسی کرد که دیدگاه منابع اسلامی در این زمینه چیست؟

۴. ساحت و بعد جسمی (تغذیه و بهداشت).

دستگاه آفرینش انسان را دارای جسم آفریده است و هیچ کسی در این موضوع تردیدی ندارد. مهم مدیریت این پدیده است. امروزه آدم‌ها به انواع از امراض جسمی مبتلا هستند. یک بخش مهم از درآمدهای افراد و درآمدهای دولت‌ها صرف این بخش می‌گردد. سلامت هر انسانی ارتباط مستقیم با نوع تغذیه و بهداشت آن دارد. در این زمینه نیز افراط و تفریط‌های زیادی مشاهده می‌شود.

دانشمندان برای سلامت جسمانی، نوع تغذیه و بهداشت جسمی، شاخص‌ها و معیارهای را تعریف و مشخص کرده‌اند. دین و فرهنگ و محیط و دیگر متغیرها روی نوع تغذیه و مواد قابل تغذیه اعم از مواد خوردنی و نوشیدنی و مقدار و کیفیت آن نقش دارند. بر اساس گزارش‌های سازمان‌های مربوطه در سطح ملی و بین‌المللی اغلب کشورها در این زمینه مشکل دارند. مسئله قابل توجه در این پژوهش این است که در حوزه مطالعات اسلامی و به خصوص تعلیم و تربیت و عرفان و اخلاق نوعی نگاه منفی به بعد جسمی تحت عنوان بعد مادی و غیر ارزشی و پست، شکل گرفته است. به گونه‌ای که تمام سعی انسان بر رشد کیفی و بعد معنوی و الهی باشد و بعد مادی نوع حجاب و مانع تلقی شده است. این نگاه خواسته یا اشتباه و نخواستہ پیامدهایی سلبی روی نوع برداشت و رفتار دین‌مداران گذاشته است. بعد مادی قفس و زندان فرض شده است که مرغ جان را زندانی کرده و به اسارت گرفته است. به احتمال زیاد مقصود شاعران، صوفیان و عارفان و اخلاق‌مداران، نوع تشبیه ظریفی بوده که با زبان هنر تبیین کرده‌اند و مرادشان کشتن جسم و قوای مثبت جسمانی نبوده است؛ یعنی مقصود شان امیال و خواسته‌های منفی و هوس‌های زود گذر بوده که اغلب شان یک پدیده روانی است. بر اساس آیات خلقت در قرآن کریم، روح انسان در دامن همین جسم به مرور زاییده شده و مکمل بعد روحی و روانی می‌گردد. به عبارتی بعد جسمی در نقش درختی است که یکی از بهترین ثمره آن روح و روان است. این فرایند در دیدگاه فیلسوف نامدار و عارف بلند آوازه ملاصدرا در حرکت جوهری به خوبی تصویر و توصیف شده است. اغلب قریب به اتفاق ارزش‌های اصیل انسانی و اخلاقی از مسیر جسم انسان قابلیت اجرا دارد و گرنه صرف توصیف و تخیل خواهد بود. حال مستندات علمی و قرآنی و روایی این ساحت و بعد کدام است؟

۵. ساحت و بعد تربیت بدنی (ورزشی و تفریحی).

این ساحت به یک معنا زیر مجموعه ساحت جسمی است ولی از پسوند هر دو ساحت مقصود مشخص می‌گردد. در بعد جسمی تاکید بیشتر روی اهمیت و ضرورت حیاتی این بعد و رشد کمی

آن است و در ساحت تربیت بدنی تاکید بیشتر روی جنبه کیفی و کارکرد های جسم است. با تاسف در حوزه مطالعات اسلامی به این بخش نیز کم توجهی صورت گرفته است به این توهم و خیال که این امور سبب غفلت از دین و دیانت و ارزش های اصیل گردیده و افراد را به سمت مسائل ضد دینی و وقت سوزی سوق می دهد. حد اقل در اغلب اوقات نسبت به آن سکوت کرده اند. به خصوص از ناحیه ای افرادی که به عنوان الگوی زندگی برای دیگران هستند. امروزه اغلب ورزش و تفریح و گردشگری دارای جنبه های اقتصادی، سیاسی تربیتی و مانند آن گردیده است. حال نگاه منابع اسلامی به این بعد و تربیت آن چیست؟

۶. ساحت و بعد پوششی و حجاب

همه انسان ها فارغ از ملیت و سرزمین به طور غریزی از برهنگی منفوراند؛ یعنی همه به نوعی پوشش و حجاب را قبول دارند و نه تنها در انسان که در همه ساحت ها و مصنوعات ساخت بشر نیز این حقیقت مشاهده می شود که هیچ ساخته ای بدون پوشش و حفاظ نیست. ولی در کم و کیف و حد و حدود آن با توجه به اختلافات فرهنگی و دینی و جز آن تفاوت دارند. در شرایط کنونی حوزه پوشش و حجاب از موضوعات چالش بر انگیزی است که دارای جنبه های مالی، سیاسی و فرهنگی گردیده است. دیدگاه منابع اسلامی در این زمینه چیست؟ موارد فوق از حساسیت ویژه برخوردارند به این دلیل توصیف اجمالی از آنها ارائه گردید. دیگر مصادیق ابعاد و ساحت موارد ذیل است که به ذکر عناوین آنها اکتفا می گردد. تفصیل و تبیین همه موارد در مقالات دیگر خواهد آمد.

۷. ساحت و بعد اقتصادی و معیشتی؛ ۸. ساحت و بعد ادراکی و شناختی؛ ۹. ساحت و بعد علمی؛ ۱۰. ساحت و بعد فکری و عقلانی؛ ۱۱. ساحت و بعد بیانی و نوشتاری؛ ۱۲. ساحت و بعد عاطفی (احساسی، انگیزشی و هیجانی و زیبایی شناختی و هنری)؛ ۱۳. ساحت و بعد رفتاری؛ ۱۴. ساحت و بعد فنی و مهارتی؛ ۱۵. ساحت و بعد فرهنگی؛ ۱۶. ساحت و بعد اعتقادی؛ ۱۷. ساحت و بعد

دینی و معنوی؛ ۱۸. ساحت و بعد عبادی و مناسکی؛ ۱۹. ساحت و بعد اجتماعی و سیاسی؛ ۲۰. ساحت و بعد اخلاقی. بدین ترتیب مصادیق ابعاد و ساحت‌های انسانی از منظر نگارنده موارد بیست گانه‌ای فوق است که ممکن است برخی از آنها هم پوشانی نیز داشته باشند.

جمع بندی

بحث ساحات یا ابعاد تربیت از مباحث کلیدی در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی است؛ زیرا محدوده و گستره موضوع تربیت، تابع درک درست از موضوعاتی است که دانشمندان تعلیم و تربیت به طور خاص در صدد تغییر و اصلاح آن است. انواع ساحات و ابعاد وجود انسان از منظر دانشمندان در حوزه‌های علوم مختلف از قبیل فلسفه، روان‌شناسی، علوم تجربی، علوم اسلامی و مانند آن، متعدد است که دارای شباهت‌ها و تفات‌هایی هستند. آنچه در این نوشته آمد ابعاد و ساحات قابل تربیت در انسان در حوزه تعلیم و تربیت و از دیدگاه منابع اسلامی است. دیدگاه اهل نظر در این زمینه با توجه به ملاک‌ها و معیارهایی مورد نظر آنها مختلف است که در این نوشته به برخی از مهمترین دیدگاه‌ها در باره انواع ساحات اشاره گردید. منبع نظامنامه تربیتی‌المصطفی به طور جامع به مبانی و اصول و روش‌های هر یک از ساحت و ابعاد نیز پرداخته است. اما از منظر استناد علمی کتاب آیین تزکیه جالب به نظر می‌رسد. کتاب تعلیم و تربیت شهیدمطهری برخی از عناوین را بسیار جذاب و کاربردی مطرح کرده است.

نگارنده نیز به مهمترین ابعاد و ساحات قابل تربیت در انسان اشاره کرده و تعداد آنها را به بیست مورد توسعه داده است. دلالت‌های این نوع بررسی این است که در حوزه تعلیم و تربیت به این موضوعات بر حسب اولویت و با توجه به مقتضیات زمان و مکان و سن تقویمی و رشد عقلانی مخاطبان به صورت عالمانه و منطق دینی و شاخص‌های قابل ارزشیابی و سنجش پرداخته شود و از افراط در مسائل انتزاعی و کلی‌گویی اجتناب شود که سبب بی‌زاری و واگرایی می‌گردد. به عنوان مثال فقط اکتفا به اینکه انسان دارای دو بعد مادی و روحی است، کافی نیست بلکه باید این

ابعاد را ابتدا به طور مشخص فهرست کرد و بعد با توجه به علوم مربوطه و متون دینی تجزیه و تحلیل نمود و به هریک از مصادیق و قوای ابعاد به طور مستقل پرداخته شود. استنادات قرآنی و روایی آن همراه با پیام‌ها، نتایج و دلالت‌های تربیتی و کاربردی و فواید آن در زندگی واقعی همراه گردد. در این زمینه از دیدگاه‌های مختلف استقبال می‌شود تا به یک فهرست جامع‌تر منتهی گردد. مسائل مهم در این زمینه تعیین معیار و ملاک برای تقسیم ابعاد و توجه به پیشینه، مبانی، اصول و روش‌هاست که در برخی از منابع به اجمال آمده است. تبیین ابعاد مذکور در نوشتار دیگر از نگارنده خواهد آمد.

کتابنامه

۱. مصباح‌یزدی و همکاران، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، تهران: موسسه برهان، چاپ دوم، ۱۳۹۱.
۲. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، چاپ چهارم، ۱۳۸۲.
۳. مطهری، مرتضی، فلسفه اخلاق، [ویرایش ۳]، تهران، صدرا، چاپ سی و پنجم، ۱۳۹۰.
۴. مطهری، مرتضی، اخلاق جنسی در اسلام و جهان غرب، تهران، صدرا، چاپ بیست و نهم، ۱۳۸۹.
۵. موسوی مقدم، سید رحمت الله و علیزمانی، امیرعباس، ساحت‌های وجودی انسان از دیدگاه علامه - طباطبایی در فصلنامه علمی - پژوهشی اندیشه نوین دینی، س ۷، ش ۲۷، ۱۳۹۰، صص ۷۶-۵۳.
۶. شاملی، عباسعلی و همکاران، نظامنامه تربیتی المصطفی، قم: ۱۳۹۵.
۷. رحیمیان، محمدحسن و رهبر، محدثی، آیین تزکیه، قم: بوستان کتاب، چاپ سوم، ۱۳۹۱.
۸. زارعان، ساحت بندی در تعلیم و تربیت، پژوهشنامه تربیت دینی، پیاپی ۱. پاییز و زمستان ۱۳۹۴.
۹. شورای عالی انقلاب فرهنگی، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تهران، ۱۴۰۰.
۱۰. عبدالباقی، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، قاهره: دارالکتب، ۱۳۶۴.

